

Քննարկում

ԶԿՆԱԿԵՐՊ ՎԻՇԱՊԸ ԵՒ ԱՆԳԻՆ ՔԱՐԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՒ ԱՍՏՂԱՅԻՆ ԵՐԿՆՔՈՒՄ

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

martoyangagik474@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայկական Լեռնաշխարհից յայտնի, տիպաբանօրէն հաստատուած վիշապաքարերից (նրանց թիւը աճելու միտում ունի) 89ը ցլակերպ վիշապներ են, 19ը՝ ձկնակերպ: Գտնուել են նաեւ 8 այլ վիշապաքարեր, որոնք նախորդ 2 տեսակների խառնուրդն են՝ մի կողմից զոհաբերուած ցլին են պատկերում, հակառակ կողմից՝ ամբողջովին ձկանը¹: Ընդ որում ձկնակերպ վիշապաքարերը, ի տարբերութիւն ցլակերպերի, մասնակի բացառութիւններով, գրեթէ զուրկ են փորագրուած այլեայլ խորհրդանշերից (զոյգ թռչուններ, կատաազգի, ենթադրեալ ձիու գլուխ եւն.), ինչը ցոյց է տալիս, որ հին քանդակագործները շեշտադրումը յուշակոթողի յատկապէս ձկնային գործառոյթի վրայ են կատարել:

Յայտնի է, որ հայ բանագիտութիւնը վիշապաքարերի վիշապային եւ ձկնային դրսեւորումներն իրաացիօրէն առասպելաբանական միեւնոյն իմաստային դաշտում է դիտարկում. վիշապը համարժէք է ընկալւում ձկանը²: Այդուհանդերձ նման ըմբռնումը հարց է առաջադրում՝ Հայկական Լեռնաշխարհի երկրագործներին ի՞նչն է մղել ձկնավիշապներին առանձին քանդակով ներկայացնել, եթէ ցլակերպ վիշապներն արդէն իսկ ձկան գաղափարը ներառում են իրենց մէջ:

**ԳԵՏՈՒՄ ԱՊՐՈՂ ԶԿԱՆ, ՄԱՐԳԱՐՏԻ ԵՒ ԼԱՅՈՂ ԿՆՈՋ ՄԱՍԻՆ
ԱՒԱՆԴԱՋՐՈՅՑԸ**

ԺԱ. դարի մատենագիր Գրիգոր Մագիստրոսի *Թղթերում* մի կցկտուր աւանդագրոյց-առասպել կայ այն մասին, թէ Խոսրով թագաւորի հարճերից մէկը քսութեան մատնուած լինելու պատճառով լալիս էր Փիսոն գետի ափին, իսկ Աշդահակ անունով մի ձուկ գետից դուրս գալով, լուռ կերպով

¹ Marina Storaci, Alessandra Gilibert, “Les poisons muets. Fish – shaped Vishaps and cult of water in prehistoric Armenia” *Վիշապը հեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, ՀՀ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հրատ., Երեւան, 2019, էջ 529-32:

² Տե՛ս օրինակ՝ Յակոբ Չոլաքեանի «Վիշապը (Արվանտ) Հայոց հաւատալիքներուն մէջ», Տորք Դալալեանի «Վիշապ բառի ստուգաբանութիւնը», Մարինա Ստորաչիի եւ Ալեսանդրա Ջիլիբերտի «Համը ձկները. ձկնակերպ վիշապները եւ ցրի պաշտամունքը նախապատմական Հայաստանում» յօդաձեւերը՝ *Վիշապը հեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, էջ 215-25, 242-46, 528-45:

կնոջ գոգին է արտանետում իր բերանում պահած շատ մեծարժեք մի մարգարիտ: Կինը մարգարիտը յանձնում է թագաւորին, որը դա դնում է իր թագի ծայրին եւ հարճին իր առաջին կինն է դարձնում: Ապա հրամայում է նոյն տեղում պատրաստել Աշդահակ ձկան կուռքը, զոհեր մատուցել նրան եւ երախտիքի նուէրներ ընծայել աստուածներին³:

Անցեալ դարասկզբին Եակով Սմիռնովն այս պատմութեան տեղական բնոյթը ցոյց տալու համար Աշդահակ ձկանը համեմատել է վիշապաքարերի հետ, հիմք ընդունելով այն, որ յետագայում Գեղամայ լեռների շրջակայքում հաստատուած թաթարները դրանց «Աժդահաներ» են անուանել⁴: «Աժդահակ», ըստ պատմահայր Մովսէս Խորենացու, մեր լեզուով վիշապ է նշանակում⁵, իսկ Գեղամայ լեռների Գառնի գիւղից արեւելք ընկած տեղանքը, որպէս արօտավայր, թաթարների լեզուով կոչուել է «Աժդահա եօրտ», որը հայերն անուանել են «Վիշապներ»՝ այնտեղ եղած վիշապաքարերի պատճառով: Տեղի թուրք-թաթարները ձկնավիշապներին «աժդահակ» էին ասում, իսկ հայերը՝ «վիշապ»⁶: Մանուկ Աբեղեանը մերժել է այս աւանդութիւնը որպէս հայկական բանահիւսութեան նմուշ ճանաչել, առարկելով, որ Մագիստրոսը շատ լաւ իմացել է, որ Փիսոն գետը Հնդկաստանում է գտնուում⁷:

Յայտնի է, որ Փիսոնն Աստուածաշնչում դրախտի 4 գետերից մէկն է, որի տեղորոշման վերաբերեալ հակասական կարծիքներ են յայտնուել⁸: Խորենացուն վերագրուող *Աշխարհացոյց*ում Փիսոնը, իրօք, Հնդկաստանի Գանգէս գետի անունն է⁹, բայց տեսանք, որ Մագիստրոսի հաղորդածն առասպելի բեկոր է, որի ամբողջական դիպաշարը մեզ յայտնի չէ: Անհնար չէ, որ հնդկաստանեան գետը զրոյցում հեռաւոր, տարաշխարհիկ երկրի տպատրոպիւն թողնելու համար է շրջանառուած եղել: Այդպէս հայկական ժողովրդական հեքիաթներում երբեմն Չինուաչին երկրի, այսին-

³ *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*, առաջ. եւ ծանօթ.՝ Կ. Կոստանեանց, տպ. Գէորգ Ս. Սանդեանցի, Ալեքսանդրապոլ, 1910, թուրք ՀԵ, էջ 216:

⁴ Николай Марр, Яков Смирнов, “Вишапы” (վիշապներ), *Труды Государственной академии истории материальной культуры*», հրդ. 1, Լենինգրադ, 1931, էջ 74-75:

⁵ *Սրբոյ իորն մերոյ Մովսէսի Խօրէնացոյ Պատմութիւն Հայոց*, տպարան Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1913, էջ I, Լ:

⁶ Марр, Смирнов, էջ 66:

⁷ Մանուկ Աբեղեան, «“Վիշապներ” կոչուած կոթողներն իբրեւ Աստղիկ – ԴերԿէտո դիցուիու արձաններ», *Երկեր, հրդ. Է*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 140-52:

⁸ Այս մասին տե՛ս՝ Սարգիս Պետրոսեան, «Դրախտի գետերի եւ Խաւիլա, Քուշ երկրների տեղադրութեան շուրջ», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 2:2006, էջ 237-55: Հեղինակը Փիսոն գետը նշանցնում է Գալլ գետի հետ:

⁹ *Սրբոյ իորն մերոյ Մովսէսի Խօրէնացոյ մատենագրութիւնք*, տպ. Սրբ. Ղազար, Վենետիկ, 1843, էջ 615:

քըն՝ Չինաստանի մասին է խօսում՝ ցոյց տալու համար, որ գործողութիւնները մեր աշխարհից դուրս՝ շատ հեռու մի վայրում են կատարում: Աւանդազրոյցը ոչ թէ աշխարհագրական ստոյգ տարածքի եւ որոշակի պատմական ստոյգ անձերի՝ հայկական, թէ պարսկական Խոսրով թագաւորների եւ նրանցից մէկի տիկնոջ մասին է, այլ ընդհանրական պատկերացում է տալիս այն մասին, թէ երբեւէ եղել է մի ինչ-որ առասպելական գետ, որի ջրերում ապրել է ինչ-որ առասպելական հսկայ ծուկ-վիշապ, որը բերանում ունեցել է մարգարիտ, առնչակցութիւն է ինչ-որ կնոջ, մարգարիտն իրենից անցել է թագաւորին, թագաւորն ամուսնացել է կնոջ հետ, իսկ ծուկ-վիշապը պաշտամունքի է արժանացել:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԱԻԱՆԴԱԶՐՈՅՑԻ ՀԵՔԻԱԹԱՅԻՆ ՄՈՏԻՒՆԵՐԸ

Հայկական ժողովրդական հեքիաթները Մագիստրոսի հաղորդած աւանդազրոյցի ձկան եւ նրա թանկարժէք ակունքի մասին լրացուցիչ տեղեկութիւններ են հաղորդում: Այդ հեքիաթներից մէկի անունով մենք ամբողջ հեքիաթաշարին պայմանականօրէն «Օձի հուլը (քարը)» անուն ենք տալիս: Հեքիաթաշարն աղերսում է Ութեր-Աարնէ Թոմփսոնի միջազգային հեքիաթների յարացոյցի հանրայայտ «Կօշկաւոր կատուն»՝ ATU 545 B տիպին, որի համաձայն, կատուն իր հնարամտութեամբ աղքատ տղային օգնում է հարստանալ եւ ամուսնանալ թագաւորի աղջկայ հետ: Հայկական հեքիաթաշարում նոյն գործառոյթն աւելի բարդ համատեղումով կատարում է օձը, որն ունի անգին քար, անգին քարն ունի երկու սպասաւոր հրաշագործ արաբ, որոնք աղքատ տղային օգնում են ամուսնանալ թագաւորի աղջկայ հետ, իսկ երբ այդ քարը յափշտակում է հրեան կամ արաբը, ասպարէզ է իջնում կատուն՝ իր մէկ կամ երկու օգնականների՝ շան եւ մրկան հետ: Նա իր հնարամտութեամբ, ծովում բնակութիւն հաստատած չարագործ արաբից կամ հրեայից ետ է խլում քարը, որը վերադարձին շան բերանից ընկնում է ծովը: Քարը կուլ է տալիս ծուկը, ձկանը բռնում են ձկնորսները: Կատուն շան եւ մկան հետ ձկների դէն նետուած փորոտիքից յայտնաբերում է քարը, որի հրաշագործ սպասաւորները դարձեալ սկսում են ծառայել տղային, տղան էլ պատժում է չարագործին: Այսինքն՝ ստացում է այնպէս, որ անգին քարը կրկնակի անգամ յայտնում է, կորչում է եւ նորից է յայտնում:

Մագիստրոսի յայտնած աւանդութեան եւ «Օձի հուլը» հեքիաթաշարի ամուսնութեան մոտիփ միակ ոչ-էական տարբերութիւնն այն է, որ Անգին քարը մի տեղ իգական սեռին է օգնում ամուսնանալ թագաւորի հետ, միւս տեղում՝ աղքատ տղային է ամուսնացնում թագաւորի դստեր հետ:

«Օձի հուլը» հեքիաթում (գրի է առել Մ. Յակոբեանը Ալավերդու Աթան գիտում, ասացող 90ամեայ Եղսում տատից¹⁰) դէպքերը տեղի են ունենում Սեանայ լճի մօտերքում (այսինքն՝ Գեղամայ լեռների շրջակայքում, որտեղ առաւել շատ են կենտրոնացած վիշապաքարերը): Յախ վաճառող մի աղքատ տղայ շուն եւ կատու է փրկում նրանց ծեծող ամբոխից: Մի անգամ կատուն ծովի ափին ձկնորսների բռնած ձկան աղիքների միջից օձի հուլ՝ մեծարժէք, հրաշագործ քար է գտնում եւ բերում, տալիս է տղային: Քարը կատարում է տղայի բոլոր խնդրանքները: Արաքը տղայի կնոջ միջոցով խաբէութեամբ տիրանում է հուլին եւ նրանից Սեանայ լճի կղզում պալատ է ստանում ու տեղափոխում այնտեղ ապրելու: Տղայի պալատն անհետանում է, իսկ թագաւորը նրան ծեծելով, վտարում է իր տանից: Օգնութեան են գալիս կատուն եւ շունը, որոնք հնարամտութեամբ հուլը խլում են արաքից: Բերում են, որ տան տղային, ճանապարհին ծովն ընկնելով կորչում է: Դարձեալ կուլ է տալիս ծուկը, եւ կատուն ու շունը դարձեալ նրա աղիքների միջից են յայտնաբերում: Տղան հուլի շնորհիւ կրկին պալատի տէր է դառնում, պատժում է արաքին եւ թագաւոր է դառնում:

«Բաց, սեւ քարս» հեքիաթում (գրի է առել Սարգիս Հայկունին Մշոյ Բուլանլիսի Համգաշէխի գիտացի Ենկոյից¹¹) քար-հուլը տղային օձն է նուիրում: Քարի սպասատրները երկու արաք են, որոնք կատարում են տղայի բոլոր ցանկութիւնները: Մէկ այլ արաք դարձեալ խաբէութեամբ գողանում է քարը եւ նրա զօրութեամբ 7 ծովերի կղզում պալատ է ձեռք բերում: Մուկն ու շունը քարն արաքից յափշտակում են: Ետդարձի ճանապարհին կրկին ծովն է ընկնում: Նորից ձկան փորում է յայտնում: Ձուկը ընկնում է ձկնորսների ձեռքը, շունը փախցնում-հասցնում է տղային: Տղան քարի շնորհիւ ետ է բերում իր պալատը եւ պատժում արաքին:

«Յովսէփ» հեքիաթում, (1915ին գրի է առել Երուանդ Լալայեանը Մշոյ Վարդենիս գիտից գաղթած Սեդրակ Յակոբեանից¹²), անգին քարը մատանի է: Որպէս կայուն մոտիւ, տղայի առջեւ թագաւորը զանազան դժարալոյծ խնդիրներ է դնում, որոնք տղան մատանու սպասատր կախարդական օգնականների՝ փերիների օգնութեամբ կատարում է: Դարձեալ նոյն դիպաշարն է, բայց այս անգամ թշնամին արաքի փոխարէն հրեան է:

«Պառու Մարգրիտ» հեքիաթում (1915ին Թիֆլիսից գրի է առել Սենեքերիմ Շալմեանը՝ Մշոյ Վարդենիս գիտից գաղթած Սեդրակ Մովսիսեանից¹³) անգին քարը կրկին մատանի է, որը ոչ թէ օձին է պատկանում, այլ

¹⁰ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հպր. VIII, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 348-54:

¹¹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հպր. XI, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1980, էջ 306-11:

¹² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հպր. XII, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1984, էջ 121-30:

¹³ Նոյն, էջ 34-40:

«ճետ»ին՝ հալքին (գտնում է նրա փորի մէջ): Մատանուն խաբէութեամբ տիրանում է «եսհուդին»՝ հրեան: Մնացած դէպքերը նոյնն են եւ վերջին հաշուով, անգին քարը (մատանին) դարձեալ ձկնից է հասնում հերոսին:

«Օձի հուլը» հեքիաթաշարը հեքիաթների առաւել լայն ընդգրկմամբ եւ դրանց միջազգային զուգահեռներով, Թոմփսոնի հեքիաթների յարացոյցի ATU 560 տիպի շրջանակներում քննութեան է առել ազգագրագէտ Մարինէ Խեմէջեանը եւ այն եզրակացութեան է եկել, որ անգին քարի հետ առնչուող ծուկը հերոսի մեռած նախնու հոգին է, որը հանդերձեալ աշխարհից օգնութեան է գալիս նրան¹⁴:

Հարկ է յիշատակել նաեւ մէկ այլ դիպաշար ունեցող «Հիւժաթի գալըն թագաւորը» հեքիաթը (1912ին Կարսի Ղազնաֆար գիւղից Նիկողայոս Պետրոսեանի պատմածով գրի է առել Երուանդ Լալայեանը¹⁵): Այստեղ ծուկը կատարեալ ծովահրէշ է («ջանաւար»՝ գազան), իսկ նրա հուլը ուժեղ լոյս է տալիս: Հեքիաթի հերոս Սելիմը մի կղզի է ընկնում: Յանկարծ ծովից դուրս է գալիս ինչ-որ հրէշ, բերանից հանում է անգին քարը, դնում մի ծառի տակ, ինքը սկսում է ծառերից պտուղներ ուտել: Քարը ցերեկուայ նման լուսաւորում է: Երբ Սելիմն ազդրը ճղում, քարը մէջն է թաքցնում, քարը դադարում է լոյս տալ:

Նշուած բոլոր հեքիաթներում էլ, ինչպէս տեսնում ենք, խօսքը ինչ-որ անգին փայլուն քարի մասին է, որը կամ հերոսի մօտ է, կամ էլ նրանից խլում են արաբը/հրեան, քարը մէկ յայտնւում է, մէկ էլ անհետանում, այսինքն՝ քարը լոյս տալու եւ մարելու յատկութիւն ունի: Երբ յայտնւում է, վերստին ի յայտ է գալիս նաեւ պալատը՝ բարեկեցութեան խորհրդանշը:

ՁՈՒԿԸ ԵՒ ԱՆԳԻՆ ՔԱՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐՈՒՄ

Ճրագին նուիրում հայկական ժողովրդական հանելուկներում¹⁶ բերանում անգին քար ունեցող ծուկը որպէս ջրային օձ է ներկայանում: Քսանհինգ ազգագրական շրջաններից գրառուած ճրագի հանելուկների 50 տարբերակ է պահպանուել, որոնցից միայն մէկում է, որ ծուկը ծուկ է մընացել¹⁷: Երեք տարբերակներում օձի բերանում ոչ թէ անգին քար է, այլ՝

¹⁴ Մարինէ Խեմէջեան, «Շիրակի մի հրաշապատում հեքիաթի տեղը "Կախարդական մատանի" տիպի հեքիաթախմբում» (*Գիտական աշխատութիւններ*, 25(2):2022, հրատ. ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հնագիտական հետազօտութիւնների կենտրոն, էջ 40-50:

¹⁵ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, *հպր.* IX, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1968, էջ 332-36:

¹⁶ Սարգիս Յարութիւնեան, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1965, 1573 ա-խբ:

¹⁷ Նոյն, 1573 իթ:

խնձոր¹⁸ (մէկ տարբերակում՝ կարմիր խնձոր¹⁹), իսկ խնձորն աստղային դիցաբանության մէջ, ինչպէս գերմանացի բանագետ Էրիխ Յերէնն է նկատել, աստղի նշանակն է, քանի որ կիսելիս, ներսում աստղի պատկեր է յայտնուում²⁰: Հին Յունաստանում էլ խնձորն Աֆրոդիտէի՝ Վեներա մոլորակի խորհրդանիշն էր²¹: Գարեգին Սրուանձտեանցը պատմում է, որ Բուլանըխի Ազնատրաց բերդի շուրջ մի ամանդութիւն է եղել այն մասին, թէ Համբարձման տօնի վաղ առաւօտեան հրեշտակները շրջակայ ակունքի ջրերի մէջ մի խնձոր են դրել: Երբ որեւէ մէկը կամեցել է ձեռքը պարզի, որ վերցնի՝ խնձորը չքացել է²²: Այդ խնձորն ուրիշ ի՞նչ պէտք է լինէր, եթէ ոչ լուսաբացին ծագող Աստղիկ-Վեներա մոլորակի կամ որեւէ այլ աստղի արտացոլանքը ջրերի մէջ, որին ձեռք տալիս, պատկերը, իհարկէ, կ'անհետանար:

Սարգիս Յարութիւնեանը ճրագին նուիրում հանելուկաշարին եւ նրա միջազգային զուգահեռներին «Օձ մէջ ծովուն, հուլը՝ բերանը» հաւաքական անունն է տուել: Դրանք բացատրում են կաւէ ճրագի ձէթը որպէս ծով (կամ լիճ, ջրհոր, աղբիւր), պատրոյզը որպէս օձ, իսկ կրակը՝ հուլ՝ անգին քար (յակինթ, մարջան կամ ոսկի, կարմիր խնձոր, ծաղիկ եւ նոյնիսկ գեղեցիկ աղջիկ): Հուլը, Յարութիւնեանի մեկնաբանութեամբ, դիտարկում է որպէս Արեւի այլաբանութիւն՝ ըստ հնագոյն առասպելաբանաստեղծական պատկերացումների, երբ Արեւի խաւարման ժամանակ ասում էին՝ վիշապը կուլ է տուել Արեւին²³: Այդ դէպքում սակայն հակասութիւն է առաջանում խաւարի եւ լոյսի՝ ճրագի բուն գործառոյթի նկատմամբ. եթէ վիշապը կուլ է տուել Արեւին, ապա ինչու՞ է ճրագը լոյս պարգեւում: Ընդ որում հարկ է նկատի ունենալ, որ ճրագը գիշերներին է լոյս տալիս, հետեւաբար ոչ թէ ցերեկային, այլ գիշերային երկնքի իրողութիւնները պէտք է արտայայտէր:

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԱՃԴԱՀԱՅ ԶՈՒԿԸ

Գեղամայ լեռան ստորոտում, Կալադիպի բերդի մօտ 4 վիշապաքարերի մասին տեղացիները պատմել են, որ դրանք, ըստ իրենց մեծերի պատ-

¹⁸ Նոյն, 1573 ժդ-ժգ:

¹⁹ Նոյն, 1573 ժգ:

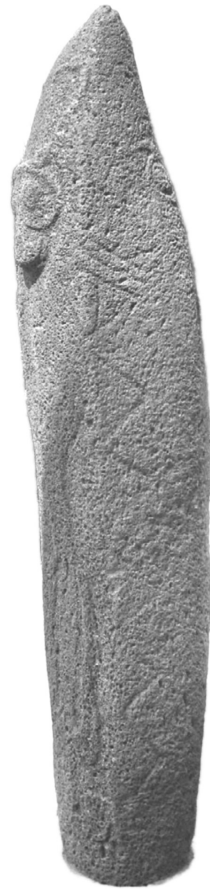
²⁰ Эрих Церен, *Лунный бог* (Լուսնային աստուածը), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1976, էջ 118-20:

²¹ Евгений Кагаров, *Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции* (Ֆետիշների, բուսականութեան եւ կենդանիների պաշտամունքը Հին Յունաստանում), Սենատի հրատ., Սանկտ Պետերբուրգ, 1913, էջ 164:

²² Գարեգին Սրուանձտեանց, *Երկեր, հյր. Ա.*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. Երեւան, 1978, էջ 392:

²³ Саргис Арутюнян, «Мифологический образ Солнца в загадке о лампаде» (Արեւի դիցաբանական կերպարը ճրագի մասին հանելուկում), *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 1:1976, էջ 237-42:

մութիւնների, երկնային վիշապներ են եղել: Իջել են, որ մարդկանց վերջը տան, բայց աստուածութիւնը նրանց քար է դարձրել²⁴: Պատահականութիւն չի կարող լինել այն, որ Հայաստանի ազգագրութեան թանգարանում պահուող գորգերի «Խնձորեսկ» ենթախմբի գ/հ 2902 գորգի կենտրոնի շեղանկիւնների մէջ կուտակուած 8 վիշապներն աստղերի հետ են պատկերուած²⁵ (նկ. 1), այսինքն՝ երկնային են:

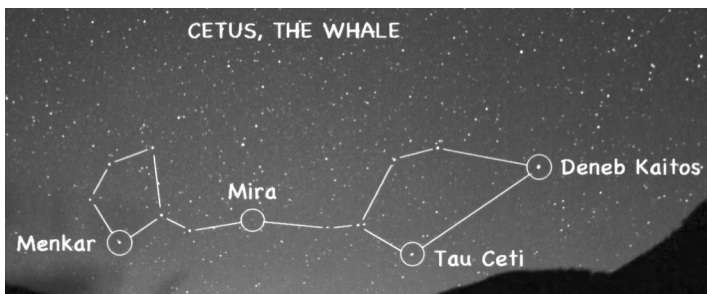
Նկար 1 եւ 2

²⁴ Արամ Ղանալանեան, *Աանդապարտ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, № 161:

²⁵ Աշխունջ Պողոսեան, «Դասական վիշապագորգերի ծագումնաբանութեան ու տիպաբանման հարցերի մասին», *Վիշապը հեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, ՀՀ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հրատ., Երեւան, 2019, էջ 320, նկ. 20:

Մագիստրոսի յիշատակած ասանդութեան Աշ/ժդահակ ծուկն իր անուամբ ոչ միայն վիշապ ձկանն է ակնարկում, այլեւ այդ ձկանի հսկայ չափերը, որովհետեւ «աժդահա» բառը հայերէնում նաեւ կենդանի որեւէ արարածի մարմնական շատ խոշոր ծաւալն է մատնանշում: Գեղամայ լեռների եւ, ընդհանրապէս, Հայկական Լեռնաշխարհի լեռնային գետերում, իհարկէ, խոշորամարմին ձկնատեսակներ հանդիպում են, բայց հազիւ թէ գտնուի այնպիսի հսկայ ձուկ, որն աժդահա կոչուի: Հայաստանի լեռներից միայն մէկ վիթխարի ձկան պատկեր կարող էր տեսանելի լինել՝ իրականացնելով Էրիդանոս գետ համաստեղութեան հարեանութեամբ տեղադրուած վիթխարի Կէտ համաստեղութիւնը, որը մեծութեամբ երրորդն է աստղային երկնքում: Երկուսն էլ նշուած են Կլաւդիոս Պտղոմէոսի (մ.թ. Ա.-Բ. դարեր) 48 համաստեղութիւնից բաղկացած քարտարանում, այն տարբերութեամբ միայն, որ Էրիդանոսը պարզապէս «Գետ» է անուանուած²⁶:

Կէտը աստղային երկնքի հիւսիսային եւ հարաւային կիսագնդերի համաստեղութիւն է, որի միայն փոքր կէսն է հիւսիսային կիսագնդում: Տասնետօթերորդ դարի լեռն աստղագէտ Եան Հեւելիուսի աստղային երկնքի քարտէզում Կէտի իրանը ձգուած է Էրիդանոսի երկայնքով, թաթերը գետի մէջ են (նկ. 2): Ոչ-պատկերազարդ աստղային քարտէզներում գլուխը կանոնաւոր հնգանկիւն է, որի անմիջապէս վերեւում Խոյ եւ Յուլ համաստեղութիւններն են: Լաւագոյն տեսանելիութիւն ունի աշնանը: Կենդանաշրջանի գօտու միւս անմիջական հարեանները Ջրիոսը եւ Ձկներն են: Հին աստղաբաշխական ուղեցոյցներում պատկերուել է բաց երախով եւ հաստ, գալարուն պոչով: Ամենանշանաւոր աստղը միլիարդաւոր տարիներ գոյութիւն ունեցած *Mira*-ն է (լատիներէն՝ զարմանալի – նկ. 3): Համարում է, որ 1596 Օգոստոսի 13ին պատահականօրէն յայտնագործել է գերմանացի սիրող աստղագէտ Դաւիթ Ֆաբրիցիուսը, երբ չափում էր Փայլածու մոլորակի անկիւնային հեռաւորութիւնը Կէտի աստղերից մէկի նկատմամբ:

Նկար 3

²⁶ Клавдий Птоломей, *Альмагест или математическое сочинение в тринадцати книгах* (Ամագեստ կամ մաթեմատիկական շարադրանք տասներեք գրքով), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1998, VIII. 1:

Ահա թե դա ինչպես է տեղի ունեցել. Օգոստոսի վերջերին Ֆաբրիցիուսի տեսած աստղի փայլն աճում է՝ հասնելով 2 մագնիտուդ մեծության, իսկ Սեպտեմբերին սկսում է խամրել, Հոկտեմբերին բոլորովին անհետանում է: Այդ նոյն աստղը Ֆաբրիցիուսը կրկին դիտարկում է 13 տարի անց՝ 1609ին: Տասնեոթերորդ դարի կեսերին արդեն ստուգապես հաստատում է, որ Ֆաբրիցիուսի տեսածը փոփոխման շատ մեծ յաճախանություն եւ երկար տեւողութիւն ունեցող հսկայ, կարմիր աստղ է, որն իր փայլը փոխում է 331,62 օրոայ, այսինքն՝ շուրջ 11 ամսուայ ընթացքում: Երբ աստղը ըսկսում է տրոփել, նրա մակերեսի ջերմութիւնն անդրադառնում է մթնոլորտի՝ գազային ծածկոյթի ակնային տեսանելիութեան վրայ. բարձր ջերմաստիճանի պարագայում քիմիական միացութիւնները քայքայւում են, եւ մթնոլորտն անելի թափանցիկ է դառնում: Սառչելու պարագայում հակառակն է տեղի ունենում՝ մթնոլորտի անթափանց լինելու պատճառով ցածրանում է աստղի տեսանելիութեան աստիճանը²⁷:

Կէտը Հեւելիուսի աստղային երկնքի քարտեզում կատարեալ ծովահրէշի տեսքով է նկարուած՝ ձկնային պոչով, հրէշատր գլխով, վիշապի լեզուով եւ անյայտ գազանի թաթերով, քանի որ համարուել է, որ նա յունական առասպելաբանութիւնից յայտնի այն ծովային գազանն է, որին ծովերի արքայ Պոսէյդոնն ուղարկել էր խժռելու ժայռին գամուած գեղեցկուհի Անդրոմեդային: Անդրոմեդան Եթովպիայի արքայ Կեփէոսի դուստրն էր: Կեփէոսի կինը՝ Կասիոպիան մի անգամ ծովային ներէյիդների հետ վիճել էր, պնդելով, որ իր դուստրն աշխարհում ամենագեղեցիկն է, իսկ ներէյիդները դրա համար ծովերի աստուած Պոսէյդոնին խնդրել էին, որ պատժի Կասիոպէային: Պոսէյդոնը ծովահրէշի էր ուղարկել, որը ջրհեղեղներով ամերում էր Եթովպիան: Ամմոն աստուածը գուշակել էր, որ փրկութիւն կարող է լինել միայն այն դէպքում, եթէ Անդրոմեդան զոհաբերուի ծովահրէշին: Յունական հերոս Պերսեւսը սպանում է գազանին կամ իր գլխատած Մեդուզայի գլխով քարացնում է նրան, ազատում է Անդրոմեդային եւ ամուսնանում նրա հետ²⁸:

Տեսնում ենք, որ Անդրոմեդան հեռատր կերպով Մագիստրոսի պատմած առասպելի լացող կնոջն է յիշեցնում, որը նոյնպէս ջրից դուրս եկող ծուկ-գազանի հետ է առնչւում: Անդրոմեդայի առասպելում էլ ծովահրէշը քար է դառնում, ինչպէս որ Հայկական Լեռնաշխարհի ծուկ-վիշապներն են քարակերտ:

²⁷ Феликс Зигель, *Сокровища звездного неба: Путеводитель по созвездиям и Луне* (Աստղային երկնքի գանձերը. աստղերի եւ լուսնի ուղեցոյց), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1980, էջ 114-16. նաեւ՝ Ангел Бонов, *Мифы и легенды звездного неба* (Աստղային երկնքի առասպելները եւ լեգենդները), «Բարձրագոյն դպրոց» հրատ., Մինսկ, 1984, էջ 21:

²⁸ Псевдо Аполлодор, *Мифологическая библиотека* (Դիցաբանական բառարան), «Գիտութիւն» հրատ., Լենինգրադ, 1972, II. IV(3). նաեւ՝ Бонов, էջ 22:

Կէտ համաստեղութիւնը Հեւելիուսից բացի, միջնադարի աստղագետները նոյնպէս Ծովահրէշ անունով են ճանաչել: Տասնեօթերորդ դարի եւրոպական աստղաճաքանները համարել են, որ այս Կէտն Աստղաճաշն՝ չի հենց այն ձուկն է, որը կոչ էր տուել Յովնան մարգարէին²⁹:

Դեռեւս անցեալ դարասկզբին Նիկողայոս Մառը նկատել է, որ հայերը չեն տարբերակել Կէտ ձկանը վիշապից: Այսպէս, Սուրբ Գրքի Յովնան մարգարէին կոչ տուած Կէտ ձուկը (Յովնան II, 2-6, 11) վրացերէն բնագրում թարգմանուել է «վեշապ», իսկ վրացերէն Աստղաճաշունչը թարգմանուել է հայերէնից, ապա ուղղուել յունարէն բնագրով, բայց այդ «վեշապ» գրութիւնն այդպէս էլ չեն հեռացրել: Մինչդեռ Աստղաճաշնի հայերէն նախնական բնագրում, որը թարգմանութիւն է ասորերէնից, յունարէնի «Կէտ»ը (keyt) դուրս է մղուել՝ փոխարինելով «վիշապ ձուկն»ին³⁰:

Կէտ ձկան հետ վիշապաքարերի ունեցած կապի վերաբերեալ ուշագրաւ են նաեւ ազգագրագէտ Յակոբ Չոլաքեանի ներկայացրած տուեալները, երբ նա քննութեան է առնում Սիրիայի հայաքնակ Քեսաբ ասանի խողկոչոտղ հրապարակի անուան ծագումը: Այստեղ, Աւետարանական ճերմակ եկեղեցու դիմաց մի ջրհոր է գտնուում, որի մօտ տեղացիներն աւանդաբար Բարեկենդան ու Վարդավառ են տօնում, աղջիկները ջրախաղ են անում, կանայք՝ լուացք եւ յոգանք են ընդունում: Եկեղեցու քեսաբցի հովիւը խողի ջրհորի անունը «Խուդ» բարբառային ձեւով է արտաբերել եւ Քեսաբում տարածուած «հ»-«խ» հնչիւնային լծորդումից ելնելով, ծագած է համարել արաբերէն «հուօ» բառից, որ Կէտ ձուկ է նշանակում: Կէտը հայոց մէջ վիշապն է, որը ջրերի ակունքների, ինչպէս նաեւ գանձերի հսկող է, ուստի եւ Չոլաքեանը կանանց ներկայութիւնը խողի ջրհորի մօտ Վիշապին հաճոյանալու հնագոյն ծէսերի վերապրուկ է համարում: Վիշապի հետ կապի մասին է վկայում նաեւ այն, որ խողի ջրհորի յատակից մի անցք է ձգուում դէպի ոչ-շատ հեռու բարձունքի վրայ գտնուող Պարլումի սրբավայր, որի գանձերի պահապանը, ըստ աւանդութեան, նոյնպէս Վիշապն է³¹:

Ե. դարի մատենագիրներից Եզնիկ Կողբացին նոյնպէս պատկերացում է տալիս այն մասին, որ վիշապ են կոչւում ոչ միայն ցամաքային խոշոր օձերը, այլեւ ծովածին Կէտերն ու դելֆինները³²:

²⁹ Richard Hincley Allen, *Star Names - Their Lore and Meaning*, De Vinne press, New York-Leipzig-London-Paris, 1899, էջ 161:

³⁰ Мapp, Смирнов, էջ 102-3:

³¹ Յակոբ Չոլաքեան, «Վիշապը (Արվանտ) Քեսապի հայոց հաւատալիքներուն մէջ», *Վիշապը իեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, ՀՀ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հրատ., Երեւան, 2019, էջ 221-22:

³² Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1970, I ԻԵ:

ՋՐԱՅԻՆ ՎԻՇԱՊԸ ԵՒ ԱՆՁՐԵՒՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԸ

Արեղեանը նկատել է, որ վիշապաքարերը լեռնային բարձրադիր վայրերում են տեղադրուել այն պատճառով, որ Հայաստանում ջրերը լեռնային աղբիւրներից են սկիզբ առնում³³: Վանքի լիճ («Թոխմախսան գէօլ») արհեստական ջրամբարը՝ Գեղարդ գիւղից արեւելք ընկած տարածքում, «Գէօլ (=լիճ) եւօրտը» (Վանքի լճից 4կմ հեռավորութեան վրայ), որոնք նրկարագրում են Մառը եւ Սմիռնովը, վիշապաքարերով հարուստ տեղանքներ են: Մառը պատմում է, որ «Թոխմախսան գէօլ» տեղամասում արագիւների, ցլի գլխի եւ ջուրը խորհրդանշող ալիքածե գծերի պատկերներով վիշապաքարը կաւէ հողաշերտից պեղելիս, տեսել են, որ տակից ամբողջովին ջրափոսի մէջ է թաղուած: Սմիռնովը Աժդահա եւօրտում յայտնաբերուած 2 ձկնավիշապների մասին խօսելիս, յայտնում է, որ դրանք տեղադրուած էին առուակի աջ եւ ձախ կողմերում³⁴:

Կայ աւանդութիւն, որը ձկնավիշապին Վանայ լճի հետ է կապում: Նրա բոյնը լճի յատակում է: Հրեշտակները միշտ հարուածում են պոչին, որ չըմեծանայ եւ լիճը կոպ չտայ: Այդ վիշապը մագեր եւ թեւեր ունի: Երբեմն էլ սաստիկ ջուր է փչում երկրի վրայ³⁵: Տեսնում ենք, որ այստեղ նոյնպէս խօսքը թեւատր, այսինքն՝ երկնային (աստղային) վիշապի մասին է, իսկ այդ վիշապն անձրեաբեր է:

Մէկ այլ աւանդութեան համաձայն, Լոռու Արդվի գիւղի մօտ Յովհան Օձնեցի հայրապետի կայանատեղու վրայ երկու վիշապ են յարձակում: Քահանան սրբերին է օգնութեան կանչում, եւ վիշապները քարանում են: Նրանց պորտից մինչեւ այժմ էլ ջուր է հոսում, որը բուժիչ նշանակութիւն ունի օձահարների համար³⁶: Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է այն ենթադրութիւնը, թէ քրիստոնէութեան շրջանում առաջացած Տասման խաչերի անձրեաբեր եւ անձրեախափան նշանակութիւնը նրանց է փոխանցուել վիշապաքարերից³⁷:

Ծովահրէշ վիշապածուկ Կէտ համաստեղութիւնը եւ նրա բերանում գտնուող Անգին քարը նկարագրուած է նաեւ «Սասնայ ծոեր» դիւցազնավէպում: Երկուորեակ եղբայրներից Սանասարը Պղնձէ քաղաքի Քաջանց թագաւորի դուստր Քառսուն Ճուղ Ծամ Դեղձունի հետ ամուսնանալու համար ծովային վիշապի բերանից հանում է ակունքը (թանկարժէք, փայլուն քարը): «Գուրգ մի զարկեց վեր վիշապի գլխուն, Վիշապ զինք թափ էփու, / Ակ բերնէն թուա, գնաց մէջ դաշտին: / Վիշապ զինք թափ էփու, ջուր էլից քաղաք. / Ինչպէս անձրեւ գայ, էնպէս զքաղաք էթաց. - / Ծով կաւրաղաւ,

³³ Արեղեան, էջ 167:

³⁴ Март, Смирнов, էջ 64, 82-84, 89-90:

³⁵ Ղանալանան, № 221 գ:

³⁶ Նոյն, էջ 168, Ա:

³⁷ Արեղեան, էջ 88-89:

վիշապ քամի քաղաք էղա»³⁸: Ակունքն այստեղ, նոյն այն մարգարիտն է, որը Մագիստրոսի աւանդագրոյցում նոյնպէս Փիսոն գետում ապրող հրաշալի ձկան բերանում է գտնուում կամ՝ «Օծի հուլը» հեքիաթաշարի ձկների փորոտիքում եւ «Օծ մէջ ծովուն, հուլը՝ բերանը» հանելուկաշարում՝ օծի հետ համակցուած: Դա Կէտի Միրա աստղն է, որ կարող է փայլել, որպէս թանկարժէք քար, բայց նաեւ անհետանալ: Հագիւ թէ պատահական է, որ այս զարմանալի աստղը, որ կարմիր գոյն ունի, ինչպէս վերնում ասացինք, ժողովրդական հանելուկներից մէկում էլ օծի բերանում գտնուող կարմիր խնձոր է (աստղ):

ԿԱՏՈՒՆ ՎԻՇԱՊԱՔԱՐԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

Վիշապաքարերից մէկի վրայ հնադարեան քանդակագործն անմահացրել է «Օծի հուլը» հեքիաթաշարի հերոսի օգնական կատուի կերպարանքը: Արագածի հարաւային լանջին գտնուող Իրինդ 1 հնավայրից յայտնաբերուած այս եգալի վիշապաքարը 2012-15ին

ցուցակագրել է հայ-գերմանական հնագիտական արշաւախումբը³⁹: Իրինդի գիւղապետը կոթողը կամայականօրէն տեղադրել է գիւղի մուտքի մօտ: Նախնական հնագիտական միջավայրն անյայտ է: Մօտ 3,5 մետր երկարութիւն եւ 85 սմ լայնութիւն ունի: Վերին հատուածը, որտեղ այլ վիշապաքարերում, սովորաբար ցլի գլուխն է պատկերուած լինում, համեմատաբար նեղ է եւ 49 սմ է կազմում: Յլի գլուխն այս հատուածում բաւականին անփոյթ եւ անյստակ է փորագծուած: Եթէ դրա նախադէպերն այլ վիշապաքարերում չլինէին, հագիւ թէ կարելի կը լինէր եզրակացնել, որ պատկերուածը ցլի գլուխ է: Յլի գլխին անմիջապէս կից, ներքեւի հատուածում, աւելի նուազ անփութութեամբ, կատուազգի է պատկերուած: Նրա միայն գլուխը, մարմինը եւ առջեւի վերջոյթներն են քիչ թէ շատ զանազանում: Բացակայում են ետեւի վերջոյթները: Ինքը, կարծես, ցատկ կատարած վիճակում է եւ զբաղեցնում է ամբողջ վիշապաքարի մակերեսի ուղիղ կէտը, եթէ չհաշուենք կոթողի նեղ հատուածը: Այլ ցլակերպ վիշապներում նոյն դիրքը սովորաբար զբաղեցնում է զոհաբերուած ցլի կաշին իր վերջոյթների հետ: Այս հանգամանքը խաբուսիկ տպաւորութիւն կարող է թող-

³⁸ Սասունցի Դաւիթ. Հայկական ժողովրդական էպոս, երկրորդ հրատ., «Հայպետ-իրատ», Երեւան, 1961, էջ 70-72:

³⁹ Arsen Bobokhyan, Alessandra Gilibert, Pavol Hnila, Boris Gasparyan, Henrik D., "New Finds of Vishaps on the Southern Slopes of the Mountain Aragats," *Aramazd. Armenian journal of Near Eastern studies*, IX(2):2015, Yerevan, էջ 40:

նել, թէ կատուն նոյնպէս զոհաբերուած է, սակայն գիշատչի լայն չոռած աչքերը միանգամայն հակառակի մասին են խօսում: Փորագրողը մեռած կենդանուն այդքան վառվուռն հայեացքով չէր ներկայացնի, այն դէպքում, երբ ցլի գլխի պատկերի վրայ նա բացարձակապէս չի ջանացել աչքեր ձեւատրել, դրանով, կարծես, կամեցել է հասկացնել, որ նա մեռած է: Տլի գլուխն ակնյայտօրէն փոքր է կատուի գլխից: Եւ ընդհանրապէս, քանդակի ամբողջ մտայղացումն այն է, որպէսզի դիտողի մէջ տպատրուփին առաջացնի, որ վիշապաքարի առանցքն ու կենտրոնը փայլող աչքերով կատուն է, որի ֆոնին ետին պլան է մղուած մեռած ցուլը:

Միայն Իրինդի վիշապաքարի վրայ չէ, որ կատուի կերպարանքը դրոշմուած է: 2020ին համացանցով ինձ հետ մի գանձագող կապի դուրս եկաւ Արեւմտեան Հայաստանից: Հնագիտական տարբեր նիւթերի լուսանկարներ եւ տեսանկարահանումներ էր ուղարկում, դրանց մասին հարցումիորձ անում, թէ որը ինչ է նշանակում: Այդ նիւթերի մէջ մեծ չափերի հասնող քարակերտ կատուազգու լուսանկար կար, հաւանաբար, Վասպուրականի տարածքից, որովհետեւ պարբերաբար Վանի շրջակայքից էր ուղարկում իր հաւաքածուի նմուշները (նկ. 5): Կարծում եմ, որ այս յուշարձանը նոյնպէս կատուի շուրջ եղած հնադարեան ծիսապաշտամունքային հաւատալիքների վկայութիւն կարող է դիտուել:

Կատուի, որպէս մարդու օգնականի կերպարը, թերեւս, ձեւատրուել է հողագործութեան, յատկապէս հացահատիկների մշակման հետ, երբ կրծողների դէմ պայքարելու համար ընտանիացրել են վայրի կատուին: Պատահական չէ, որ Արագածի Կարմիր սար հնավայրի որոշ վիշապաքար

ների համար նախատեսուած փոսիկներում ածխացած հացահատիկ է յայտնաբերուել: Քանի որ բրոնզի դարում Հայաստանի ներկայիս տարածքի բուսաբուծութիւնը գրեթէ հացաբոյսերից է կազմուած եղել, ուստի հա-

անական է, որ վիշապաքարերի պաշտամունքում մեծ կարեւորութիւն տրուած լինի դրանց անձրեաքեր գործառոյթին⁴⁰:

Ըստ վերջին շրջանի հետազոտութիւնների, կատուի հայրենիքը Եգիպտոսը եւ Մերձատր Արեւելքն է⁴¹:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վիշապաքարերը մեզ են հասել խոր հնադարից, որտեղից գրատր աղբիւրները բացակայում են: Դրանց շուրջ եղած նախնական պատկերացումների հիմնական բանատր աղբիւրը Ժողովրդական յիշողութիւնն է, ինչն արտայայտուած է Ժողովրդական բանահիւտութեան մէջ: Տեսնում ենք, որ Ժողովուրդը հաւատացել է, թէ քարէ վիշապների կերպարի ներքոյ հնում երկնային վիշապներ են ըմբռնուել: Նրանց հետ ինչ-որ փայլուն, լոյս տոտղ քար է կապուել, որը նշանակալից ինչ-որ աստղի այլաբանութիւնը պէտք է եղած լինէր: Այդ անգին քարն օձինն է, հաւքինն է, բայց գտնուում է ձկան փորում կամ բերանում, այսինքն՝ պատկանում է երեքին էլ: Երեքն էլ, ըստ էութեան, միեւնոյն առասպելական արարածի ֆիզիկական այս կամ այն յատկանիշերն են արտայայտում. նա ե՛ւ ծուկ է, ե՛ւ օձ, ե՛ւ թեւատր, այսինքն՝ ե՛ւ երկրային է, ե՛ւ երկնային՝ անդենային: Հեքիաթներից մէկում այդ արարածը ծուկ ծովահրէշ է, որն իր մակդիրով համապատասխանում է աստղային երկնքի Կէտ համաստեղութեան համեմատաբար նորագոյն Ժամանակներից յայտնի անուանը եւ պատկերին:

Միանգամայն պարզ է, որ Կէտերի բնակավայր ովկիանոսներից շատ հեռու գտնուող Հայաստանի բարձր լեռներում ձկնատեսք վիշապներին պաշտող մարդիկ վիշապաձկների կերպարի ներքոյ նախապէս Կէտ ձկներին նկատի չեն ունեցել: Ուսումնասիրողների կարծիքով, նրանք ձկնավիշապներին Հայկական Լեռնաշխարհին հարազատ գիշատիչ ձկնատեսակների՝ լոքոյի, գայլաձկան, ծածանի, սաղմոնի տեսքով են պատկերել, որոնք բոլորն էլ գետերի եւ լճերի ձկներ են, իսկ դրանցից յատկապէս լոքոն չափսերով բաւականին մեծ եւ քաշով ծանր է՝ հասնում է 3-5 մետրի, իսկ քաշը՝ անելի քան 300 կիլոգրամի: Իդէպ, հենց այդ երկարութեան մէջ են տեղաւորում քարակերտ վիշապաձկները, այդ թւում՝ լոքոյի կերպարանքով⁴²:

⁴⁰ Ռոման Յովսէփեան, «Հացահատիկը, անձրեաքեր ծէսերը եւ վիշապները», *Վիշապը հեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, ՀՀ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հրատ., Երեւան, 2019, էջ 238-39:

⁴¹ Այս եզրակացութեանը կենսաբանները յանգել են երկրագնդի տարբեր վայրերի բազմազան եւ բազմաթիւ կատուների հնագոյն կմախքների DNA վերլուծութեան արդիւնքներն ուսումնասիրելիս (Brian Handwerk, House Cat Origin Traced to Middle Eastern Wildcat Ancestor, [www. Nationalgeographic.com](http://www.Nationalgeographic.com)):

⁴² Storaci, Gilibert, էջ 533:

Կէտ համաստեղութեան անմիջական հարեանն աստղային երկնքում, ինչպէս ասացինք, Յուլ համաստեղութիւնն է: Յուլը եւ ծուկը Աժդահա եռլոտ 5 տեղանքից բերուած եւ Սարդարապատի ազգագրութեան թանգարանի մուտքի մօտ տեղադրուած վիշապաքարով փոխկապակցուած են ներկայացնում (ենթադրում է, որ գայլածուկ է յիշեցնում⁴³).մի կողմից ծըկան ծաւալային պատկեր է, հակառակ կողմում ցլի բարձրաքանդակ է արուած (նկ. 6): Սա չի՞ նշանակում, որ վիշապաքարերի ստեղծման ժամանակաշրջանում՝ միջին բրոնզի դարում, մ.թ.ա. շուրջ 4500-2200 տարի առաջ, երբ ըստ առաջընթացութեան երեւոյթի, աշնանը եւ ամբողջ ձմռան ընթացքում սկսել է լաւագոյնս դիտելի դառնալ Կէտը, աստղային երկնքում նրա հարեանութեամբ աշնանը ծագել են Յուլի աստղերը, որոնք ամբողջ ամռանը, հորիզոնից ներքեւ են գտնուել եւ նոյնպէս աշնան եւ ամբողջ ձմռան ընթացքում են հորիզոնից բարձրացել: Այս իրողութիւնն էլ համընկել է նոյն այդ ժամանակ սկսուող աշնան բերքատուութիւն եւ բարեկեցութիւն ապահովող յորդառատ անձրեւների հետ:

Նկար 6 եւ 7

⁴³ Նոյն, էջ 535:

Տաշտակի վրայ պատկերում Մի հետաքրքիր ուռուցիկ տեսարան է պահպանուել էրլայից, որը հրապարակել են Մարինա Ստորաչին եւ Ալե-սանդրա Զիլիբերտը⁴⁴։ Ներկայացում է ջուր հոսեցնող աստուած, այսին-քըն՝ Զրիոս համաստեղութիւնը, որն աստղային երկնքում անմիջապէս Կէտ համաստեղութեան կողքին է։ Նրա ալիքաձեւ մօրուքը ջուրն է յիշեց-նում։ Աջ ձեռքով խոշոր ձուկ է բռնել։ Ձախ ձեռքից ջուր է հոսում։ Նոյն այդ ձեռքով բռնել է Օձ համաստեղութեան «կոկորդից», այսինքն՝ երկն-քում հասել է իր գագաթնակէտին եւ շուտով 90 աղեղնային աստիճանի ներքոյ հորիզոնից ներքեւ է իջեցնելու նրան։ Վերջինս թեաւոր (այսինքն՝ երկնային) Յիլ՝ Յուլ համաստեղութեան պոչն է 180 աղեղնային աստիճան հեռաւորութեան ներքոյ (այս մասին տե՛ս մեր հեղինակած յօդուածը⁴⁵)։ Նրա բերանից առատօրէն ջուր է հոսում՝ նոյն այն գարնանային ձնհալի ջրերը եւ անձրեւները, որոնք նա խմում, ցամաքեցնում է ամբողջ ձմռան ընթացքում (նկ. 7)։ Երեք ամիս անց Յուլն է յայտնուելու իր գագաթնա-կէտում եւ 90 աղեղնային աստիճանի ներքոյ ինքն է հորիզոնից ներքեւ իջեցնելու Զրիոսին։ Խօսքը, իհարկէ, աշնան եւ ձմռան գալստեան մասին է, իսկ ձուկ բռնած Զրիոսը կարծես մեր հեքիաթների ձուկ բռնած հերոսը լինի։

Ամենայն հաւանականութեամբ, Կէտ եւ Յուլ համաստեղութիւններն ազդանշան են ծառայել աշնանային հացահատիկային սերմնացան աշ-խատանքների համար, եթէ վիշապաքարերից մէկի վրայ ի յայտ է գալիս կատուն՝ հատիկային մշակութիւններիս վնասատուների գլխատր թշնա-մին, իսկ վիշապաքարն ամրացնելու բնիկում ածխացած հացահատիկ է յայտնաբերում։

Անշուշտ, տուեալներ չկան այն մասին, որ բրոնզէդարեան հեռաւոր ժամանակներում աստղային երկնքի բաժանումների մէջ Կէտ համաստե-ղութիւն է գոյութիւն ունեցել։ Աշխարհի մեզ հասած հնագոյն (մ.թ.ա. մօ-տաւորապէս 1000 թթ.) MUL. APIN (Գութանի աստղ) միջազեւոքեան աստ-ղացուցակում էլ Կէտի մասին յիշատակութիւն չկայ։ Ընդհանուր առաւաչե-լաբանութեան մէջ վիթխարի վիշապաձկանը վիթխարի Կէտի հետ հա-մադրելը շատ անելի ուշ ժամանակներում՝ ծովագնացութեան սկիզբ առնե-լու հետ պէտք է ծնունդ առած լինէր, սակայն բերուած բանահիւսական նիւթը հիմք է տալիս մտածել, որ հին աստղագէտները Կէտի տեղում ինչ-որ խոշոր ձուկ այնուամենայնիւ պատկերացրել են, իսկ Միրան Ֆաբրից-իուսից առաջ էլ հնարաւոր է, որ դիտելի աստղ է եղել երկրագործների համար։

⁴⁴ Նոյն, էջ 537, նկ. 17։

⁴⁵ Գագիկ Մարտոյեան, «Յիլ եւ օձավիշապի աստղային-եղանակային կողերը հին հայոց աշխարհայեացքում», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 44/2:2024, էջ 21-46։

THE FISH-SHAPED VISHAP (DRAGON) AND THE PRICELESS STONE IN
ARMENIAN FOLKLORE AND IN THE UNIVERSE
(SUMMARY)

GAGIK MARTOYAN
martoyangagik474@gmail.com

The paper is an academic endeavor to understand the meaning of dragonstones in the Armenian Highland and the reasons for their existence. So far 116 such stelae have been located in the Armenian Highland. Of these 89 are taurus-shaped dragonstones, 19 are fish-shaped, and 8 are hybrids of the above-mentioned stelae.

According to Armenian popular legend, the legendary fish-shaped dragon had a precious stone in its mouth. The stone disappeared and reappeared every once in a while.

The author argues that this precious stone is identified with the star Mira in the Cetus constellation. The earliest written sources which mention the star Mira date back to the 16th century. The Cetus constellation is in very close proximity to the Taurus constellation. This is reflected in a hybrid stela found in the Armenian Highland that combines both Taurus and a fish-shaped dragon. Another dragon stela is a combination of Taurus and a cat. Some Armenian folkloric sources identify the cat as the aid of the hero who fetches the precious stone from the mouth of the fish.

The author notes that the cat is an enemy of grain pests. And since ancient farmers donated grain to dragonstones, he concludes that apparently the peasants erected these fish-shaped dragons at the beginning of agricultural cultivation in autumn, as the best time for the visibility of the Cetus constellation starts in autumn and continues well into winter time.

